

## BEELDENSTORM IN DORDRECHT?

Herman A. van Duinen

*In 2026 is het 460 jaar geleden dat de Beeldenstorm in de Nederlanden plaats vond. Woedende calvinisten vernielden of roofden vanaf 10 augustus tot en met september 1566 de inventaris en bibliotheek van honderden katholieke kerken, kapellen, abdijen en kloosters. Altaren, beelden, reliekhouders, koorgestoelten, kansels, orgels, kelken, missalen, schilderijen en ka-zuifels moesten het ontgelden.*

*Onderstaand artikel verhaalt hoe het allemaal kon ontstaan en gaat na of een Beeldenstorm ook in Dordrecht heeft plaatsgevonden. Hoe is het allemaal begonnen?*

### **1515 Karel, Heer der Nederlanden**



24 februari 1500 werd in het Prinsenhof in Gent een zontje van Filips de Schone (Brugge 1478 – Burgos 1506) en Johanna van Castilië (Toledo 1479 – Tordesillas 1555) geboren, die de geschiedenis zou ingaan als keizer Karel V.

Hertog Filips de Schone was een telg uit het Bourgondische geslacht dat vanaf de late veertiende eeuw een groot aantal hertogdommen en graafschappen in de Nederlanden had verworven. Johanna van Castilië was de erfgename van de Spaanse koningskronen Aragon en Castilië.

Na de dood van Filips in 1506 kwam de zesjarige Karel aan de regering en wordt grootvader Maximiliaan van Oostenrijk zijn voogd. In 1515 werd hij in Brussel beëdigd als Heer der Nederlanden en werd hij tevens graaf van Holland en Zeeland. Een jaar later volgde zijn benoeming tot koning van Spanje en in 1519 tot keizer van het Duitse Rijk.

De regeringsperiode van Karel kende twee grote problemen: oorlog en godsdienststrijd. De te voeren oorlogen tegen Frankrijk en het Ottomaanse Rijk kostten handenvol geld, dat mede opgebracht moest worden door de welvarende Nederlanden. Ondertussen probeerde hij van de Nederlanden een bestuurlijke eenheid te maken en veroverde hij de laatste zelfstandige gewesten in deze streken: Groningen (1536) en Gelre (1543).

4 november 1549 volgde de zogenaamde *Pragmatieke Sanctie*, waarbij de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden één onverdeeld erfgebied werden, aangeduid als de *Zeventien Provinciën*, ook wel de *Zeventien Verenigde Nederlanden* genoemd.

### **1517 Begin van de Reformatie**

Het tweede probleem waar de streng-roomse Karel mee te maken kreeg, was de godsdienststrijd.

Twee jaar nadat Karel beëdigd was tot Heer der Nederlanden vertoonden zich de eerste tekenen van de Reformatie. 31 oktober 1517 schreef de augustijner monnik Maarten Luther (Eisleben 1483 – Eisleben 1546) 95 stellingen tegen het aflaatstelsel van de katholieke kerk. Hij spijkerde deze stellingen op de deur van de Slotkerk in Wittenberg en stuurde ze tevens naar de aartsbisschop van Mainz met het verzoek er schriftelijk op te reageren.

Luther slaat de stellingen ~~aan~~ op de deur van de Slotkerk in Wittenberg.

Volgens het aflaatstelsel ontvingen gelovigen, door een geldbedrag aan de kerk te betalen, vergeving van hun zonden. De kerk gebruikte de opbrengsten onder meer om de bouw van de Sint-Pieter in Rome te betalen. Luther, die zich baseerde op de Bijbel, was van mening dat God alleen zonden vergeeft vanwege de kruisdood van Christus; de mens leert God kennen door het geloof en vindt troost door zich op de liefde van Christus te richten.

De ideeën van Luther, onder meer zijn in 1521 geschreven *Von der Freiheit eines Christenmenschen*, vonden al spoedig na zijn eerste optreden ingang in Duitsland en de Nederlanden. Voor de verspreiding van zijn werken maakte hij gebruik van de drukpersen van zijn vriend, de drukker en schilder Lucas Cranach in Wittenberg.

Vanzelfsprekend viel de kritiek van Luther niet in goede aarde. Op de Rijksdag in Worms in april 1521 verdedigde Luther zijn visie ten overstaan van keizer Karel V. Het gevolg was dat een keizerlijk edict van 26 mei 1521 Luther in de rijksban deed, waardoor hij vogelvrij werd verklaard. Zijn beschermheer, keurvorst Frederik van Saksen had Luther echter op 4 mei 1521 in het geheim laten 'ontvoeren' naar het slot de Wartburg in Eisenach. Daar leefde hij bijna een jaar lang onder de naam jonker Jörg, waar hij het Nieuwe Testament vanuit het Grieks vertaalde in het Duits. Deze vertaling werd in 1522 uitgegeven. Een complete uitgave van de Lutherbijbel werd uitgegeven in 1534 en vond in een Nederlandse uitgave door Jacob van Liesvelt in 1542 zijn weg in de Nederlanden. Daar Van Liesvelt in een kanttekening van deze vertaling meldde dat *de zaligheid der mensen alleen komt van Jezus Christus*, werd hij gevangen genomen en in 1545 onthoofd. Zijn vertaling kwam op de lijst van verboden boeken.



Schutblad van de Van Liesveltbijbel, 1542.

### **Invloed van Luther in de Nederlanden**

De leer van Luther bereikte de Nederlanden op twee manieren: door prediking van augustijnen die bij Luther in Wittenberg hadden gestudeerd en door de geschriften van Luther. Vooral in Antwerpen was zijn invloed groot. De stad telde 100.000 inwoners en was in die tijd het belangrijkste internationale handelscentrum van de Nederlanden.

Duitse kooplieden uit steden als Augsburg, Neurenberg, Hamburg, Bremen, Lübeck, Stralsund en Dantzig, bezaten een groot deel van de meer dan duizend buitenlandse handelshuizen in Antwerpen. Veel van deze kooplieden waren in het bezit van werken van Luther.

In 1513 was in Antwerpen een augustijnenklooster gesticht dat nauwe banden onderhield met Wittenberg. Prior Jacob Probst (Praepositus) had in Wittenberg bij Luther gestudeerd en keerde na zijn promotie in de zomer van 1521 naar Antwerpen terug. In zijn preken voor het volk uitte hij scherpe kritiek op de leer van Rome, de aflaat, het vagevuur en de mis.

Karel, die in 1519 tot keizer van het Rooms-Duitse was gekozen, hield vast aan de eenheid van de katholieke kerk en trad onverbiddelijk op tegen andersdenkenden. Prior Probst werd tweemaal gevangen genomen, maar wist de tweede keer te ontsnappen. Hij vluchtte naar Wittenberg en werd later predikant in Bremen.



Zijn opvolger werd Hendrik van Zutphen (*afb. links*). Van Zutphen was van 1516 tot 1519 prior van het augustijnenklooster in Dordrecht, maar vertrok naar Wittenberg om te gaan studeren bij Luther. Na zijn studie werd hij in 1522 prior in Antwerpen. Ook hij werd vanwege de Lutherse prediking gevangen genomen, maar wist eveneens te ontkomen en vluchtte naar Bremen. Hier werd hij met toestemming van de gemeenteraad predikant in de Sint-Ansgarkerk. Hij wordt beschouwd als de reformator van Bremen. In 1524 vertrok hij als predikant naar Meldorf in Dithmarschen (Sleeswijk-Holstein) in Noord-Duitsland. Door toedoen van een dominicaner prior en dronkengevoerde boeren werd hij op gruwelijke wijze ter dood gebracht in het plaatsje Heide.

De vervolging in Antwerpen stond niet stil. Vooral op de augustijnen was het gemunt. Twee monniken, Hendrik Voes en Jan van Essen, werden in 1523 tot de brandstapel veroordeeld. De terechtstelling deed een schok door de landen gaan. Luther schreef *eyn (troost)Brieff an die Christen ym Nidderland*. De volgende jaren werden veel Lutheranen vanwege hun geloof ter dood gebracht.

### ***Calvinisten in de Nederlanden***

Vanaf circa 1540 drong het calvinisme door in de Nederlanden. Johannes Calvijn (1509–1564) werd in 1532 doctor in de rechten in Orléans. Daar hij positief tegenover de beginselen van de Reformatie stond, moest hij vluchten en kwam uiteindelijk in 1536 terecht in Genève, waar hij predikant werd. Calvijn (*afb. rechts*) was, anders dan Luther, een man van organisatie. Voor de kerk stelde hij een kerkorde op met formulieren voor de kerkdiensten en voor de bediening van de sacramenten Doop en Avondmaal.

Calvijn was namelijk van mening dat de hervorming niet alleen de geloofsleer betrof, maar dat de Bijbel ook invloed diende te hebben op het openbare leven. Vluchtelingen uit heel Europa kwamen naar Calvijn om advies.

In 1559 stichtte Calvijn in Genève een hogeschool om onder meer predikanten op te leiden. Ook uit de Nederlanden kwamen studenten, die na hun studie terugkeerden om als predikant dienst te doen in de steden.

Hun Bijbelse prediking maakte diepe indruk op de bevolking. Duizenden in Antwerpen, zowel armen als welgestelden, verlieten de katholieke kerk en gingen in het geheim over tot het calvinisme. Ook veel Waalse calvinisten trokken naar Antwerpen, onder wie de predikant Jean Taffin, later hofprediker van Willem van Oranje.



### ***Het Verbond der Edelen***

In 1555 was Filips zijn vader Karel opgevolgd als Heer der Nederlanden en graaf van Holland en Zeeland. Een jaar later werd hij als Filips II koning van Spanje. Filips, zelf diepreligieus, volgde het beleid van zijn vader dat er maar één kerk mocht zijn, de katholieke kerk met de paus aan het hoofd. Zijn religieuze politiek werd zelfs strenger en de vervolgingen werden talrijker. In 1559 vestigde hij zich definitief in Spanje en stelde zijn halfzus Margaretha van Parma in Brussel aan als landvoogdes over de Nederlanden.

In december 1565 verenigden leden van de lagere adel zich in een *Verbond der Edelen*. Zij wilden zich collectief uitspreken tegen de plakكاتen en de geloofsvervolging. Er werd een rekest, *Smeekschrift*, samengesteld, waarin zo'n vierhonderd edelen, zowel katholiek als protestant, verzochten om opschorting van de plakكاتen en de vervolgingen.

5 april 1566 trokken tweehonderd ongewapende edelen in optocht naar het Brusselse paleis om het Smeekschrift aan Margaretha van Parma te overhandigen. Het Verbond werd aangevoerd door Hendrik van Brederode en de graven Floris van Culemborg en Lodewijk van Nassau (*afb. onder*).



De landvoogdes deed geen concrete toezeggingen, maar beloofde terughoudendheid bij het nakomen van de plakكاتen. Volgens overlevering zou de raadsman van Margaretha, Karel van Berlaymont, gezegd hebben: *N'ayez pas peur, Madame, ce ne sont que des gueux* (Wees niet bang, Mevrouw, het zijn slechts bedelaars).

Enkele dagen later namen de edelen die aanduiding *gueux* of *bedelaar* als erenaam aan en hingen als herkenningsteken een bedelpenning om hun hals en kozen als devies: *En tout fidelles au roy, jusques à porter la besac* (in alles trouw aan de koning, tot aan het dragen van de bedelzak).

30 juli 1566 boden twaalf afgevaardigden van de lagere edelen een tweede rekest aan, waarin ze zelfs om volledige godsdienstvrijheid vroegen. Het gevolg was dat calvinisten nu meenden in vrijheid hun geloof te mogen belijden. Enkele coupletten uit een lied van 1566 verwoordden dit aldus:



Die edele Heere van Breeroe soet,  
metten Graef van Nassou, dat edel bloet  
seer ingenieus,  
den Grave van Culenburch metter spoet:  
Vive, vive le Geus!

Dese hebben ons verlost vanden Cardinael  
en van de Kettermeesters int generael,  
vanden Bisschop seer pompeus;  
dus roepen wy met blyschap altemael:  
Vive, vive le Geus!

### ***Hagenpreken geoorloofd, maar buiten Dordrecht verboden***

Na de beloofde terughoudendheid van de landvoogdes op 5 april 1566 besloot het Antwerpse *consistorie* (kerkenraad) hun geheime samenkomsten te beëindigen en, evenals in veel andere steden in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden, openbare diensten te beleggen buiten de stadsmuren in de vrije natuur (hagenpreken). Daar de vrees nog overheerste, werden de bijeenkomsten, waar door diverse predikanten gelijktijdig werd gepreekt, zwaar bewaakt. Toch was het effect van de hagenpreken overweldigend op de Antwerpse bevolking. Tienduizenden trokken de velden in om de protestantse predikanten te beluisteren.



Over de inhoud van de preken is niet veel bekend, maar deze zullen een sterk anti-rooms karakter hebben gehad, zoals blijkt uit een bewaard gebleven preek van 15 juli 1566 waar kritiek werd geleverd op de zeven sacramenten, de mis, de heiligenverering en de pauselijke aflaat. Die kritiek bleef niet beperkt tot buiten de stadsmuren.

18 augustus 1566 vond de jaarlijkse processie met het houten Mariabeeld plaats onder geschimp van de omstanders, zowel calvinisten als lutheranen. Willem van Oranje, die luthers was opgevoed, maar in dienst van keizer Karel V rooms was geworden, nam ook aan de processie deel.

In Holland vond de eerste hagenpreek plaats op 14 juli in Westerblokker bij Hoorn. Predikant was de Alkmaarse mandenmaker Jan Arentsz. Arentsz was door zijn patroon Albert Gerritsz ingewonnen voor de nieuwe leer en door pastoor Cornelis Cooltuyn onderwezen.

In augustus preekte Arentsz op verscheidene plaatsen in Holland en reisde ook naar Dordrecht. Volgens Matthijs Balen in zijn *Beschryving der Stad Dordrecht* (1677) had hij hier weinig succes: *Als Jan Arentsz, Predikant der Hervormde, met noch vijf of zes van den zijnen, voor Dordrecht was gekomen, dede in de Stad bekend maken, dat men aldaar buyten de Vuylpoort zoude Prediken, toch liet sich niemand ten Gehoore aldaar vinden.* De katholieke burgemeester Arent van der Mijle, die steeds de rust in de stad trachtte te handhaven, wist te voorkomen dat nieuwsgierigen gehoor zouden geven aan de oproep van Jan Arentsz. Dordrecht stond bekend als goed rooms en koningsgezind, maar had bezwaar tegen het strenge beleid van Philips II.

### **Beeldenstorm**

Zolang het goed weer was, was het preken in het open veld geen probleem, de naderende herfst zou het preken in de buitenlucht echter onmogelijk maken. Het lag voor de hand, nu de protestanten enige vrijheid hadden, dat ze ook binnen de steden in een kerkgebouw zouden willen samenkomen. Deze kerken moesten dan wel gezuiverd worden van de 'roomse santenkraam'. Het gevolg was een Beeldenstorm.

De Beeldenstorm begon op het platteland van Zuidwest-Vlaanderen. Zaterdag 10 augustus 1566 preekte een uit Engeland teruggekeerde calvinistische vluchteling, Sebastiaan Matte, voor zo'n tweeduizend volgelingen bij het dorp Steenvoorde. Na afloop van de hagenpreek trokken enkele tientallen toehoorders naar een nabijgelegen klooster en sloegen alle beelden aan stukken.

Deze Beeldenstorm had een 'domino-effect'; rondtrekkende groepen Beeldenstormers vernielden binnen enkele weken de interieurs van honderden kerken en kloosters in de Nederlanden. 20 augustus sloeg de beweging over naar Antwerpen en werden alle kerken en kloosters vernield. Een ooggetuige schreef: *Het verwonderlijkste is echter dat de Beeldenstormers zo weinig in aantal waren, want ik zag er in sommige kerken niet meer dan tien of twaalf die braken, meestal kwajongens en ander gespuis: er stonden echter veel toeschouwers en aanstichters bij. In de stad zelf was alles zo rustig en stil, alsof er niets in de kerken te doen was geweest; de lieden stonden gekleed in hun deuren en zagen de Beeldenstormers van de ene kerk naar de andere trekken, 'Vive le geus' schreeuwende.*

Willem van Oranje bevond zich op dat moment in Brussel, maar keerde 26 augustus terug in Antwerpen. Onmiddellijk nam hij maatregelen en liet drie Beeldenstormers ophangen. Enkele anderen werden in ballingschap gezonden of kregen een andere straf opgelegd.

Om stadsbesturen in staat te stellen de orde te handhaven, kregen calvinisten een kerk toegevoegd waar ze hun diensten mochten houden. Vijandigheden tussen calvinisten en katholie-



ken werden streng verboden. Deze *periode van godsdienstvrijheid* was echter van korte duur. In 1567 arriveerde de hertog van Alva in de Nederlanden, die Margaretha opvolgde als landvoogd: het begin van de Tachtigjarige Oorlog.

### ***Geen Beeldenstorm in Dordrecht***

Niet alle steden werden door de Beeldenstorm getroffen. In onder meer Brussel, Brugge, Leuven, Gouda en Dordrecht wist de overheid de orde te bewaren. De eerder genoemde burgemeester Van der Mijle wist een Beeldenstorm in Dordrecht te voorkomen; 5 september 1566 schreef landvoogdes Margaretha van Parma (*afb. linksonder*) een bewijs van tevredenheid daarover aan de Dordtse magistraat:



*Margrieta bij der gracyen Goods hertoghinne van Parma ende Plaisance etc., Regente ende governante.*

*Lieve bijzondere, wij hebben ontfanghen uwen brieff van den naestlesten dach des maents Augusti lestleeden ende vuyten selffdem verstaen tgoet ende neerstigh devoir bij uw lieden ghedaen soe van wachten ende waecken bij daghe ende bij nachte als goede ordinancien ende verboden te maken ende onderhouden soe tot conservatie van de catholike religie ende sijne Maj. Hoechheyte als tot bewaerenisse der steede dat als noch daer gheen niewichheden soe van spoliacie van eenighe kercken cloesteren goetshuysen ende capellen oft oock eenighe ruyminghe van beelden vuyt de kercken als van predicanten van enighe sectarisen off van enighe andere oproerte aldaer off daeromtrent in uwen bedryve gheschiet ofte gevallen sijn gheweest welck ons seer lieff is geweest om te hooren.*

### ***Toch Beeldenstorm in Dordrecht***

Hoewel de katholieke burgemeester Van der Mijle gematigd was, werden mede onder zijn verantwoordelijkheid wederdopers te Dordrecht tot de brandstapel veroordeeld; voor deze ijver voor het oude geloof werd hij met al zijn mannelijke en vrouwelijke nazaten door koning Filips II in december 1570 in de adelstand verheven.

Van der Mijle was zeer koningsgezind, maar wel anti-Spaans. Toen stadhouder Bossu in het voorjaar van 1572 met zijn beruchte Spaanse troepen Dordrecht wilde binnentrekken, wist hij dat te verhinderen om bloedvergieten en plundering te voorkomen. Bossu, daarover zeer verontwaardigd, kreeg als antwoord van burgemeester Van der Mijle dat hij, zoals hij al zo lang had gedaan, ook ditmaal de stad zonder soldaten in trouw aan de koning zou weten te bewaren. Als koningsgezinde regent maakte hij als een van de eersten gebruik van de bepaling in de op 25 juni 1572 met de Watergeuzen gesloten overeenkomst, die toestond dat katholieke burgers en geestelijken, indien zij dat wensten, de stad in vrijheid mochten verlaten. Van der Mijle vestigde zich in Delft, waar hij in 1580 overleed.

25 juni 1572 koos Dordrecht onder druk van de bevolking, die het beleid van Alva moe was, de zijde van prins Willem van Oranje, die zelf intussen de kant van de calvinisten had gekozen. Met de watergeus Barthold Entens van Mentgheda werd overeengekomen dat geen kerken, kloosters en kapellen beschadigd of afgebroken mochten worden; dat er *vrijheid van godsdienst* moest zijn en geen religieuzen, man noch vrouw, lastig gevallen mochten worden.

200 geuzen, sommigen gekleed met een geroofde kazuifel, begaven zich binnen de stadsmuren. Tegen de afspraken in werden Franciscus Mierbecanus, gardiaan van de minderbroeders en Johannes Crabbe, prior van de augustijnen, gevangen genomen. Na vijftien maanden werden ze op bevel van Willem van Oranje vrij gelaten.

In de maand juli werd op last van de Prins van Oranje in Dordrecht een vergadering belegd van de Staten van Holland (steden en edelen), waarvan de afgevaardigde van de Prins, Filips van Marnix, heer van Sint-Aldegonde, de leiding had.

Tijdens deze vergadering stemden de leden in met het verzoek van de Prins tot *vrijheid van godsdienst*. Zodra de afgevaardigden Dordrecht hadden verlaten om vrijdag 25 juli verder te vergaderen in Rotterdam, werden juist die dag in de kloosterkerk van de augustijnen alle altaren en beelden verwijderd. Een drieluik uit de Jan van Drenckwaertkapel kon in veiligheid worden gebracht en bevindt zich tegenwoordig in het Nationaal Museum in Warschau (Polen). Twee dagen later, zondag 27 juli, vond in de kloosterkerk de eerste protestantse kerkdienst plaats.

Ook de Grote Kerk moest, voor er diensten konden worden gehouden, gezuiverd worden van de 'paapse afgoderij'. Gezien het grote aantal altaren, zo'n vijftig, vergde dit meer tijd. De gilden, broederschappen en families mochten hun eigendommen in goed overleg verwijderen. Wat er verder overbleef, moest op het stadhuis gebracht worden. 23 november 1572 werd in de Grote Kerk de eerste 'Geusepredicatie' gehouden. Zo werden de kerken op een nette manier, zonder onverhoedse Beeldenstorm, 'gezuiverd' en ingericht voor de gereformeerde erediensten.



*Links: de Sint-Elisabethskapel vóór de overgang in 1572. Rechts: de 'gezuiverde' inrichting omstreeks 1625. Centraal staat de kansel voor de 'Geusepredicatie'.*

In de maanden na de vergadering van de Staten van Holland (25 juli) konden de Watergeuzen het echter niet laten kerken en kapellen in de stad binnen te dringen en vernielingen aan te richten. In een kroniek uit die tijd staat, omgezet in hedendaags Nederlands, vermeld:

5 oktober 1572 kwamen de geuzen 's avonds in de Grote Kerk en leefden zich daar uit door onder meer hun behoefte te doen op de altaren.

7 oktober 1572 werden de Sint-Adriaanskerk en het Leprooshuis buiten de Vuilpoort verwoest en geheel afgebroken.

16 oktober 1572 werden met geweld het kerkkantoor en het kantoor van het Heilige Geest en Pesthuis opengebroken en meegenomen dat hen aanstond. Hoewel hierover werd geklaagd, werd er door de magistraat niets aan gedaan.

19 oktober 1572 werd de mis nog bediend in de Nieuwkerk; 's avonds kwamen de geuzen en braken de beelden af en vernielden Christus in de Hof, de beelden van de apostelen, enz.

25 februari 1573 klommen de geuzen door de ramen van het Sacramentsgasthuis aan de Visstraat en sloegen alles furieus aan stukken.

In de tijd daarna veranderde er veel in de stad. De kerk van de augustijnen en de Grote Kerk werden ingericht voor de gereformeerde eredienst. Kapellen werden afgebroken of omgebouwd tot pakhuis of woonhuis. Kloosters werden voor allerlei doeleinden gebruikt of afgebroken, zoals het klooster van de minderbroeders in 1578.

Hoewel er door de Staten van Holland een officieel besluit was genomen dat er vrijheid van godsdienst zou zijn voor zowel katholieken als protestanten, mochten voorlopig alleen de gereformeerden in het openbaar hun diensten houden. Katholieken, Luthers en Doopsgezinden, van wie de leer niet overeenkwam met het calvinisme, werden gedoogd, maar moesten hun diensten beleggen in schuilkerken: ruimten die niet vanaf de straat zichtbaar mochten zijn. Wel kregen de Luthers van de magistraat in 1689 een eigen kapel in de Vriesestraat, omdat in Dordrecht gevestigde welgestelde lutherse suikerraffinadeurs, die veel lutherse arbeiders uit vooral Duitsland aantrokken, dreigden met hun kapitaal Dordrecht te verlaten.

Het zou tot 1796, tijdens de Bataafse Republiek, duren voor er aan de bevoorrechte positie van de gereformeerde kerk een einde kwam. Vanaf 1815 kregen andere kerkgenootschappen officieel toestemming een kerk te bouwen. Zo werd 13 september 1826 de eerste rooms-katholieke kerk, de Sint-Bonifatiuskerk aan de Wijnstraat, ingewijd en kwamen de beelden weer terug in de kerk.

Onbeperkte vrijheid van godsdienst werd gewaarborgd met de grondwetsherziening van 1848. Toen pas werden de katholieke Nederlanders en Doopsgezinden als volwaardig beschouwd. De wens van Willem van Oranje, *vrijheid van godsdienst voor katholieken en protestanten*, was, hoewel ruim 275 jaar later, hiermee in vervulling gegaan.



Links: de Grote of Onze-Lieve-Vrouwekerk, omstreeks 1920. De banken zijn gegroepeerd rond de kansel voor de Wordverkondiging. Rechts: de Sint-Bonifatiuskerk, omstreeks 1920. De banken zijn richting het altaar geplaatst voor de viering van de eucharistie.